

Marcin Kościelniak

Wielkopolskie rolnictwo w latach poprzedzających III RP (1772–1989) – zmiany gospodarcze i administracyjne

---

Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy 8, 53-69

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARCIN KOŚCIELNIAK

WIELKOPOLSKIE ROLNICTWO W LATACH POPREDZAJĄCYCH III RP (1772–1989) – ZMIANY GOSPODARCZE I ADMINISTRACYJNE

Streszczenie: Wielkopolska to obecnie znaczący region rolniczy w Polsce o dużych zasobach ziemi. Choć warunki naturalne nie odbiegają od przeciętnych w kraju, w dużej części poziom gospodarstw, mierzony wydajnością, wyposażeniem technicznym czy kulturą rolną dorównuje standardom europejskim. Zaawansowany stopień produkcji żywności ekologicznej i wysokie plony ziemiopłodów oraz optymalna wielkość pogłowia zwierząt hodowlanych, lokują region na czele województw. Zadaniem niniejszej pracy było prześledzenie zmian i przeobrażeń gospodarczych i administracyjnych w tej dziedzinie gospodarki na przestrzeni lat 1772–1989 oraz przedstawienie zmian zachodzących w rolnictwie tego regionu oraz w sposobie użytkowania ziemi w Wielkopolsce w okresie 1772–1989.

Słowa kluczowe: rolnictwo wielkopolskie, zmiany gospodarcze i administracyjne.

1. ROLNICTWO NA ZIEMIACH WIELKOPOLSKICH POD ZABOREM PRUSKIM I ROSYJSKIM

Na terenach obu zaborów zapoczątkowały się przemiany w rolnictwie oraz na polskiej wsi co doprowadziło do uwłaszczenia chłopów. Zmiany te najwcześniej, bo już w 1807 roku zapoczątkowane zostały na terenach zaboru pruskiego i Księstwa Warszawskiego. Jeśli chodzi o Wielkopolskę to uwłaszczenie chłopów nastąpiło na jej terenach w 1823 roku, przepisy jednak były nieco inne od tych wydanych w 1811 roku i zawierały ograniczenia kategorii gospodarstw podlegających uwłaszczeniu. Ustawa uwłaszczeniowa mówiła, iż muszą być to gospodarstwa sprzężajne, ale zastrzegła przy tym, że pod uwagę będą brane jedynie te, które istniały już w roku 1772. Prawo nie przewidywało zwrotu przez folwark gospodarstw, z których chłopci zostali wyrugowani przed 1819 rokiem. Dopuszczalne było czasowe utrzymanie części świadczeń pańszczyźnianych a odszkodowania były ustalane w formie rocznej renty. W roku 1836 po wprowadzeniu deklaracji królewskiej w odniesieniu do Wielkiego Księstwa Poznańskiego postanowiono, iż o uwłaszczenie

z urzędu będą mogły ubiegać się te gospodarstwa, które posiadają, co najmniej 25 mórg magdeburskich, czyli w granicach 7 hektarów. Ustawa określająca system uwłaszczeń na ziemiach zaboru pruskiego była nazywana regulacyjną ze względu na to, iż była ona regulatorem całokształtu stosunków wiejskich¹.

Na terenach zaboru rosyjskiego i Królestwa Polskiego uwłaszczenie zostało przeprowadzone najpóźniej. Jednakże stopniowy rozkład stosunków feudalnych na tym obszarze był widoczny od początków jego istnienia. Znacząca część posiadaczy ziemskich zamieniało pańszczyznę na czynsz pieniężny i przechodziło do gospodarki przy pomocy siły najemnej. Można było wyróżnić cztery elementy, które przyczyniały się do powstawania tego zjawiska: zmniejszająca się przydatność pańszczyzny w okresie przemian technicznych w rolnictwie, opór chłopów przeciwko wyzyskowi feudalnemu, rozwój gospodarki w rolnictwie jak i w innych dziedzinach oraz chęć zablokowania reform agrarnych. Uwłaszczenie na tych terenach było korzystne dla chłopów. Poza tym właściciele majątków zostali zobowiązani do zwrotu gruntów zabranych chłopom po 1846 roku. Ziemię tę następnie rozdzielono między bezrolnych. W odróżnieniu do zaboru pruskiego chłopom z tytułu uwłaszczenia nie płacili żadnego odszkodowania. Z jednej strony na wsi pozostała duża liczba małorolnych i bezrolnych a z drugiej powstawały majątki obszarnicze².

Zabór pruski wyróżniał się pod względem rozwoju rolnictwa, wyprzedzał on pozostałe zabory. Przyczynami tego był zdecydowanie wyższy poziom techniczny gospodarki wiejskiej, wcześniejsze przeprowadzenie reform uwłaszczeniowych oraz odmienna struktura gospodarstw chłopskich i ich silniejszy kontakt z rynkiem. Struktura gospodarstw jeszcze przed uwłaszczeniem była tutaj inna niż w pozostałych zaborach. Na tych terenach występowały grupy silnych ekonomicznie gospodarstw chłopskich, liczniejsi byli też niezależni od dworu wiejscy rzemieślnicy i czynszownicy. Grupy te na terenach wielkopolski wynosiły około 60% wszystkich gospodarstw. Grupa ta zwiększała się nadal w wyniku proletaryzacji części gospodarstw małych niezapewniających rodzinie chłopskiej środków utrzymania. Po zakończeniu procesu uwłaszczeń na terenie wielkopolski powstała struktura chłopskiego i dworskiego posiadania tak, iż gospodarstwa karłowate stanowiły 25% wszystkich gospodarstw, zajmowały nieco więcej niż pół procenta całego obszaru użytkowania, natomiast do własności obszarniczej liczącej 2,5% ogółu gospodarstw należało 57% ogólnego areалу użytkowego³.

W zaborze rosyjskim zanim doszło do uwłaszczenia zaszły w strukturze agrarnej znaczące zmiany. Oblicza się, że w wyniku rugów jak i opuszczanie ziemi przez chłopów w skutek ucisku czy nadmiernych podatków obszar ziemi chłopskiej zmniejszył się o połowę. Liczy się, że tylko do 1846 roku folwarki zagarnęły 40% areалу chłopskiego. W 1859 roku przeciętny stosunek ziemi chłopskiej do folwarcznej wynosił 1:3. W 1846 roku prawie 30% mieszkańców wsi zaliczało się

---

¹ W. Rusiński, *Zarys Historii Gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych*, PWN, Warszawa 1986, s. 104–106.

² Tamże, s. 108–112.

³ Tamże, s. 113–114.

do bezrolnych. Jednakże w miarę wprowadzania postępu technicznego wzrastała stopniowo efektywność gospodarki rolnej. W zaborze istniała również na wsiach duża podaż najmniej siły roboczej⁴.

W Wielkopolsce w czasie zaborów występowała tendencja zmian w strukturze gospodarstw chłopskich niesamodzielnych. Liczba sprzężajnych gospodarstw w latach 1859–1880 zmniejszyła się o 18%, liczba gospodarstw nieposiadających zwierząt pociągowych wzrosła o 44%. W latach 1882–1907 liczba gospodarstw do 2 ha zmniejszyła się nieznacznie, natomiast wzrosła liczba gospodarstw średnich i większych. Ogólna liczba gospodarstw na terenie Wielkopolski wzrosła o 24%. W końcu tego okresu do wielkiej własności ziemskiej na tym terenie należało 43,6% wszystkich użytków rolnych. W przeciwieństwie do wielkopolski proces w Królestwie wyglądał inaczej, dochodziło tu do rozdrabniania gospodarstw rolnych. W latach 1870–1904 liczba gospodarstw zwiększyła się o 31% natomiast przeciętna wielkość gospodarstwa zmniejszyła się z 8,4 ha na 6,4 ha. Stan liczebny gospodarstw w przedziale 1,7 ha do 8,4 ha podwoił się a liczba gospodarstw ponad 8,4 ha spadła o 1/3⁵.

Pomimo tego, iż ziemie polskie były podzielone między zaborców to można zaobserwować pewne wzrosty w produkcji rolnej. Na przestrzeni lat w zaborze pruskim zdecydowanie wzrósł areal uprawy pszenicy i ziemniaków kosztem żyta i owsa. Liczone w kwintalach z hektara przeciętne roczne plony pszenicy zwiększyły się z 11,2 w latach 1878–1882 do 26,6 w latach 1909–1913, ziemniaków z 65 do 148, żyta ze 8 do 17 oraz owsa z 8,9 do 19,4. Sytuacja w Królestwie Polskim przedstawiała się w taki sposób, iż wzrost nastąpił w areale pszenicy i ziemniaków podobnie jak w zaborze pruskim kosztem żyta i owsa. Przeciętne roczne plony pszenicy w okresie 1909–1913 wynosiły 12,4, ziemniaków z 55 do 95, żyta z 5,6 do 10,8 a owsa z 6,4 do 9,5. Zaobserwować można również fakt, iż w latach 1909–1913 w zaborze pruskim występowały zdecydowanie większe zbiory niż w zaborze rosyjskim⁶. Spoglądając na strukturę zasiewów oraz ich powierzchnie na terenach zaboru rosyjskiego i pruskiego można zauważyć tendencje, iż w zaborze rosyjskim zasiewy zbóż na przestrzeni czasu spadały i wyniosły z 79,1 w roku 1863 do 70 w 1913 roku. Podobnie wyglądała sytuacja z roślinami strączkowymi gdzie również został odnotowany spadek. Wzrost powierzchni zasiewów nastąpił w uprawie ziemniaków, znacząco wzrosła także powierzchnia upraw roślin pastewnych. Inaczej wyglądała sytuacja w zaborze pruskim gdzie nastąpił wzrost zasiewu zboża z 59,2 w roku 1878 do 62,9 w roku 1913. Podobnie jak w zaborze rosyjskim tutaj również wystąpił spadek powierzchni upraw roślin strączkowych jednak był on bardziej widoczny i na rok 1913 wyniósł 0,9. Nastąpił również wzrost produkcji ziemniaka przy jednoznacznym spadku upraw pastewnych⁷.

⁴ Tamże, s. 117–118.

⁵ Tamże, s. 161–162.

⁶ *Historia Polski w liczbach*. T. 2, Gospodarka, GUS, Warszawa 2006, s. 215–217.

⁷ Tamże, s. 213.

2. GRANICE ADMINISTRACYJNE WIELKOPOLSKI NA PRZESTRZENI LAT

W chwili uzyskania niepodległości w 1918 roku, administracja polska spotkała się z pewnymi problemami. Poza władzami centralnymi na terenie Królestwa Polskiego i Galicji, na pozostałych obszarach kraju istniały tylko powiaty. W pierwszej kolejności należało utworzyć jednostki pośrednie województwa. Z powodu różnych okoliczności zdecydowano się na zachowanie byłych granic rozbiorowych, jako granic województw. Na mocy ustawy tymczasowej z 2 sierpnia 1919 z dziesięciu guberni Królestwa Polskiego utworzono 14 sierpnia 1919 roku 5 województw: białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie i warszawskie. Województwa te kwalifikowano, jako województwa centralne. Z byłych terenów pruskich utworzono 12 sierpnia 1919 roku województwa poznańskie składający się z Wielkiego Księstwa Poznańskiego i części powiatów namysłowskiego i sycowskiego oraz pomorskie z obszaru Prus Zachodnich z Działdowem z Prus Wschodnich. Województwa poznańskie, pomorskie i śląskie kwalifikowano, jako województwa zachodnie. Stolicami województw na ogół były duże miasta. Siedziby powiatów były pod względem wielkości bardzo zróżnicowane. W latach 20-tych wykazywano starania ku reformie administracyjnej, która zatarałaby ślady zaborów. 1 kwietnia 1932 roku nastąpiła masowa likwidacja powiatów. Zniesiono 21 najmniejszych bądź najsłabszych powiatów, głównie na terenie województw poznańskiego i krakowskiego. Przeprowadzono także ujednoczenie podziału kraju na gminy i gromady. Województwo poznańskie w II RP istniało w latach 1919–1939 ze stolicą w Poznaniu. Główne miasta to: Poznań, Bydgoszcz, Kalisz, Gniezno, Inowrocław, Jarocin, Krotoszyn, Leszno, Międzychód, Ostrów Wielkopolski, Rawicz. Było to również jedno z dwóch województw, w których istniał samorząd stopnia wojewódzkiego. Działał on na podstawie pozostawionych przepisów pruskich. Organami tego samorządu były: sejmik wojewódzki, wydział wojewódzki oraz starosta krajowy. Liczba ludności w województwie poznańskim w II RP wynosiła 1.967.865 osób, z czego 83,2%; 1.636.316 stanowili Polacy a 16,7%; 327.846 to Niemcy.

Zmiany terytorium Polski po II wojnie światowej wymusiły reorganizację podziału administracyjnego kraju. W dniu 22 sierpnia 1944 na mocy Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego przywrócono przedwojenny podział administracyjny Polski. Tereny włączone do Polski początkowo znajdowały się pod radziecką administracją wojskową, a 14 marca 1945, jeszcze przed zajęciem wszystkich tych terenów, utworzono na nich 4 okręgi administracyjne nieposiadające statusu województw: Okręg I Śląsk Opolski, Okręg II Dolny Śląsk, Okręg III Pomorze Zachodnie, Okręg IV Mazurski. W dniu 21 sierpnia 1945 liczba powiatów wynosiła 303, w tym 27 grodzkich. Od 28 czerwca 1946 Polska dzieliła się na 14 województw oraz 2 miasta wydzielone. Województwo poznańskie to dawna jednostka podziału administracyjnego Polski najwyższego szczebla, której stolicą był Poznań, powołana do istnienia po II wojnie światowej 28 czerwca 1946 i ostatecznie zniesiona 31 grudnia 1998 wraz z utworzeniem województwa

wielkopolskiego. Region kilkakrotnie zmieniał granice; w latach 1946–1950 był największym województwem Polski. W myśl reformy regulującej podział administracyjny kraju z 28 czerwca 1946, województwo poznańskie objęło swoim obszarem teren zajmowany przez przedwojenny region o tej samej nazwie, do którego włączono południowo-zachodnią część Ziem Odzyskanych z Piłą, Gorzowem i Zieloną Górą, wchodzących w skład Okręgu III Pomorze Zachodnie. Powstała w ten sposób jednostka administracyjna była największa w kraju i dzieliła się na czterdzieści jeden powiatów, w tym dwa grodzkie: Poznań i Gniezno. Największym i najludniejszym powiatem ziemskim był wówczas powiat koniński.

Okres 1950–1957 charakteryzuje się dużymi zmianami w podziale administracyjnym państwa na wszystkich szczeblach: wojewódzkim, powiatowym i gminnym. Ważnym elementem danego okresu była reforma na najniższym szczeblu hierarchii administracyjnej, czyli utworzenie gromad. Wprowadzone w miejsce gmin, jako podstawowe jednostki administracyjne obejmujące kilka wsi. Struktura ta utrzymała się do 1 stycznia 1973, kiedy to ponownie wprowadzono gminy, równocześnie likwidując gromady. Reforma administracyjna z 6 lipca 1950 spowodowała utworzenie nowych województw: koszalińskiego, opolskiego i zielonogórskiego. W skład tego ostatniego weszły przede wszystkim zachodnie powiaty województwa poznańskiego. Z powiatów ziemskich wydzielono aż cztery kolejne miasta: Kalisz, Leszno, Piłę i Ostrów Wlkp., a później, w 1973, także Konin. Utworzono także dwa nowe powiaty: pleszewski i słupecki, a w 1957 wydzielono z województwa Poznań, przyznając mu status miasta na prawach województwa.

Reforma z 1975 zmieniająca podział administracyjny Polski, wraz, z którą porzucono trójstopniowy podział administracyjny kraju na województwo, powiat i gminę a zastąpiono go nowym, dwustopniowym podziałem składającym się z województwa i gminy, obowiązującym od 1 czerwca 1975 do 31 grudnia 1998. Utworzono 49 województw, zlikwidowano pośredni szczebel administracyjny powiaty. W latach 1973–1975 przeprowadzono wielką akcję przyłączania bądź łączenia jednostek administracyjnych zarówno miast, jak i gmin do większych sąsiednich ośrodków miejskich. Spowodowało to znaczne zredukowanie niektórych powiatów pod względem administracyjnym najbardziej drastycznym przykładem był powiat tyski o 16 jednostkach. W okresie od 02 stycznia 1972 do 01 stycznia 1973 zniesiono 13 miast utworzono 16, 54 osiedla i 4 dzielnice. W 1975 roku, do chwili wprowadzenia reformy, zniesiono dodatkowo 26 miast. Z dniem 1 czerwca 1975 r. zlikwidowano 314 powiatów, a w miejsce 17 województw i 5 miast wydzielonych Warszawa, Łódź, Kraków, Wrocław i Poznań wprowadzono nowy podział na 49 województw. Poza województwami, jednostkami administracyjnymi stopnia wojewódzkiego były także miasto stołeczne Warszawa oraz miasta Kraków, Łódź i Wrocław, co wpłynęło na oficjalne określenie województwa warszawskiego jako stołeczne, a krakowskiego i łódzkiego jako miejskie województwo wrocławskie. Obok gmin, jako jednostek stopnia podstawowego, w większych miastach działały także dzielnice. Reforma administracyjna wprowadzona 1 kwietnia 1975 znacznie okroiła terytorium województwa poznańskiego. Jego północne tereny utworzyły województwo pilskie, wschodnie województwo konińskie, południo-

wo-wschodnie województwo kaliskie, południowe województwo leszczyńskie, część zachodnich gmin weszła natomiast w skład województw: gorzowskiego i zielonogórskiego. Okrojony region, obejmujący miasto Poznań i jego najbliższe okolice, miał powierzchnię 8151 km².

Rok 1999 to czas wejścia w życie reformy zmieniająca podział administracyjny Polski, która wprowadziła 3-stopniową strukturę podziału terytorialnego z dniem 1 stycznia 1999 roku. Utworzono 16 rządowo-samorządowych województw i 315 samorządowych powiatów. Reforma miała na celu budowę samorządności i usprawnienie działań władz w terenie. Zmniejszono liczbę województw z 49 do 16. Większość miast, które straciły prawa miast wojewódzkich, weszła do grupy powiatów grodzkich, czyli miast na prawach powiatu. Efektem zmian było zmniejszenie roli wojewody na rzecz marszałka województwa i samorządu wojewódzkiego. Część obiektów dotąd będąca w gestii wojewody przeszła pod zarządek poszczególnych szczebli samorządowych. Wraz z ich przekazaniem stopniowo przekazywano także narzędzia ich finansowania w postaci: udziału w podatku dochodowym, udziału w podatku od osób prawnych, dotacji i subwencji. Województwo wielkopolskie utworzone w 1999 roku w środkowo-zachodniej Polsce, na Pojezierzu Wielkopolskim i Nizinie Południowowielkopolskiej, w dorzeczu środkowej Warty; dzieli się na 4 miasta na prawach powiatu, 31 powiatów i 226 gmin, które zamieszkuje 3,47 mln osób, siedzibą wojewody i władz samorządu województwa jest Poznań. Zajmuje ono drugie miejsce w kraju pod względem powierzchni i trzecie pod względem liczby ludności. Na obszarze województwa leży aglomeracja kalisko-ostrowska i aglomeracja poznańska oraz Kalisko-Ostrowski Okręg Przemysłowy, Konińskie Zagłębie Węgla Brunatnego i Poznański Okręg Przemysłowy. Województwo wielkopolskie utworzone 1 stycznia 1999 roku z województw poprzedniego podziału administracyjnego: poznańskiego w całości, konińskiego oprócz gmin Uniejów, Grabów i Świnice Warckie, pilskiego oprócz gmin powiatu waleckiego, leszczyńskiego oprócz gmin powiatów górowskiego i wschowskiego, kaliskiego oprócz gmin powiatów wieruszowskiego i oleśnickiego, zielonogórskiego tylko gminy Wolsztyn, Siedlec i Zbąszyń, gorzowskiego tylko gminy Międzychód i Miedzichowo, bydgoskiego tylko gmina Trzemeszno.

3. GOSPODARKA ROLNA W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

Bezpośrednie działania wojenne spowodowały zniszczenia w rolnictwie na całym obszarze Polski z wyjątkiem Wielkopolski oraz zachodniej części Małopolski. Szczególnie duże straty poniosły niektóre powiaty na Południu Polski. Rolnictwo polskie ucierpiało również z powodu rekwizycji dokonywanych przez wycofujące się wojska rosyjskie, a następnie z powodu rabunkowej gospodarki niemieckich i austriackich władz okupacyjnych⁸.

---

⁸ C. Noniewicz, *Historia Gospodarcza Polski Odrodzonej*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2004, s. 14.

Odbudowa rolnictwa była jednym z kluczowych problemów gospodarczych od pierwszych dni odzyskania nieodległości. Jednakże wzmożenie prac nastąpiło dopiero w 1920 roku. Trwała ona jednak wiele lat, gdyż olbrzymie szkody wyrządzone przez wojnę trudno było usunąć w krótkim czasie. Zdecydowanie szybciej postępował proces zagospodarowania odłogów. Na przełomie 1918/1919 roku było ich w przybliżeniu na całym terytorium objętym granicami państwa polskiego 4,6 mln ha, a w latach 1919–1920 ich obszar uległ pomniejszeniu do 2,5 mln ha a rok później do 1,1 mln ha. Podkreślić należy fakt, iż ludność zamieszkująca obszar wschodni kraju znajdowała się w znacznie cięższej sytuacji niż reszta ludności, na tym obszarze szerzył się głód oraz rozprzestrzeniały się choroby. Sytuacja tej części kraju poprawiła się po zakończeniu wojny polsko-radzieckiej. Ogólna powierzchnia ziemi uprawianej pozostawała nadal niższa od tej, jaka była uprawiana przed pierwszą wojną światową. Wnikało to nie tylko z zanieczyszczenia gleb w wyniku działań wojennych, lecz również ze zmniejszenia pogłowia koni, niezbędnych, jako siła robocza. Poważnym bodźcem przy odbudowie rolnictwa i poprawie sytuacji na wsi stała się inflacja. W ciągu kilku lat po wojnie sprowadziła ona do minimum obciążenia podatkowe oraz realna wartość długów obciążających gospodarstwa rolne. Podatki zaczęły wzrastać dopiero w 1923 roku, lecz były mniejsze od tych przedwojennych. Mniej korzystnie natomiast kształtowały się ceny, co powodowało, że rolnik musiał sprzedawać więcej produktów niż przed wojną by kupić tę samą ilość wyrobów przemysłowych⁹. Poprawa koniunktury gospodarczej pod koniec lat dwudziestych spowodowała korzystne zmiany w rolnictwie. Skutkowały one przede wszystkim postępującym aż do 1928 roku wzrostem cen produktów rolniczych. Równocześnie wobec powiększającego się areалу gruntów i zadawałających plonów osiągniętych w latach 1926–1929 rosła masa towarowa, jaką dysponowała wieś polska. Lepsze zbiory oraz korzystne ceny zbóż powodowały, że rolnictwo otrzymywało większe dochody niż w poprzednich latach. Wzrost dochodów i polepszająca się sytuacja w rolnictwie miała znaczenie dla przemysłu. Na wsiach zaczęto kupować więcej niż dotychczas maszyn, narzędzi nawozów oraz wzrastała konsumpcja¹⁰.

Początek lat trzydziestych to kryzys w rolnictwie, przejawem tego zjawiska nie był jak w przemyśle spadek produkcji, ale spadek cen. Produkcja chociażby zbóż w Polsce w latach 1930–1934 wykazywała w stosunku do lat 1926–1930 pewien wzrost. Warto zaznaczyć, iż spadki dotknęły przede wszystkim regiony dobrze rozwiniętego rolnictwa. Nie odbiło się to jednak na ogólnej wysokości zbiorów gdyż w latach kryzysu nastąpiło zwiększenie powierzchni ziemi uprawnej. Chociaż rozmiary produkcji rolniczej w skali kraju nie uległy wpływom kryzysu to jednak wraz ze wzrostem liczby ludności zbiory na jednego mieszkańca malały i tak np., gdy w 1929 roku produkcja zbóż chlebowych na 1 mieszkańca wynosiła 281 kg to w ostatnich latach było to już 255 kg. Kryzys w rolnictwie spowodował

⁹ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys Historii Gospodarczej Polski 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999, s. 71–95.

¹⁰ Tamże, s. 178–183.

przede wszystkim spadek cen artykułów produkowanych i sprzedawanych przez wieś. Spadek cen rolnych to wynik zmian zachodzących na rynkach światowych, u podstaw tego zjawiska leżał wzrost produkcji i zmniejszające spożycie oraz zmniejszające się pod wpływem kryzysu zakupy produktów rolnych dokonywanych przez ludność z miast oraz spadek własnej konsumpcji na wsi. Tak, więc spadki cen prowadziły do ograniczania zakupów, do zastępowania środków produkcji pochodzenia przemysłowego wyrobami własnymi nawet, jeśli były gorszej, jakości. W rezultacie kryzys wiązał się z ostrym spadkiem cen płaconym producentom, przyspieszonym przez rosnącą podaż, której nie mogli wchłonąć dotychczasowi nabywcy¹¹.

W latach 1933–1934 nie było widać jeszcze oznak poprawy. Nadal utrzymywały się spadki cen rujnujące wieś. W roku 1932 zapoczątkowano akcję finansowo-rolną w jej ramach wydano przepisy mające na celu zapobiec pogłębianiu się kryzysu oraz ułatwić konwersję długów, czyli zmianę ich na długoterminowe. Jednakże akcja ta okazała się mało skuteczna gdyż nie zdołała zapobiec dalszemu pogłębianiu się kryzysu. Kolejne lata i próby walki z kryzysem to powstanie Banku Akceptacyjnego, którego kapitał zakładowy pokryty został przez skarb państwa i banki państwowe. Jego zadaniem było udzielanie kredytów długoterminowych mniejszym bankom i innym instytucjom, w których zadłużone było rolnictwo. Kredyty te miały na celu pomóc rolnikom w zawieraniu umów zmieniających krótkoterminowe zadłużenia na długoterminowe. Akcja ta pozwoliła na zmniejszenie płatności gospodarstw rolnych przypadających na 1933 rok o 350 mln zł, co stanowiło czwartą część tego, czego się spodziewano. W następnych latach akcja finansowo-rolna była kontynuowana. Poszerzono jej działanie oraz przeprowadzono obniżkę stopy procentowej dla długów. Innym kierunkiem walki z kryzysem w rolnictwie było prowadzenie polityki rynkowej. W celu uchronienia rolnika przed stratami związanymi ze sprzedażą zbiorów bezpośrednio po żniwach rząd zaczął prowadzić interwencyjny skup za pośrednictwem państwowych zakładów oraz wypłacał specjalne premie za eksport zboża. W wyniku akcji interwencyjnej ceny niektórych produktów potrzebnych wsi uległy obniżeniu jednocześnie nastąpiła poprawa cen artykułów rolnych, co doprowadziło do łagodzenia skutków kryzysu, również ceny ziemi zaczęły wykazywać tendencje wzrostową¹². Kryzys w rolnictwie trwał długo a żywienie nastąpiło dopiero po 1935 roku. Okres ten to widoczny wzrost cen podstawowych produktów rolnych powodujący polepszenie sytuacji ekonomicznej na wsi. W latach 1936–1938 wzrosły dochody pieniężne ludności chłopskiej, poprawiła się też sytuacja ekonomiczna majątków ziemskich. Nadzieja mieszkańców wsi na poprawę sytuacji ekonomicznej spowodowała, iż parcelacja majątków ziemskich uległa pewnemu przyspieszeniu. Wielu małych rolników zamierzało dokupić ziemi by powiększyć gospodarstwo i zamiar ten starało się osiągać poprzez własne oszczędności bądź kredyty. Zaczął, więc wzra-

¹¹ Tamże, s. 188–192.

¹² W. Rusiński, *Rozwój Gospodarczy Ziemi Polskich w zarysie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973, s. 418–419.

stać popyt na ziemię a coraz, więcej parcelowanych majątków i ziemi trafiało w ręce gospodarstw chłopskich¹³.

Wielkopolska i jej rolnictwo w latach 1926–1928 rozwijało się pomyślnie. W tym czasie wzrastała dochodowość gospodarstw następowała intensyfikacja produkcji i modernizacji gospodarstw rolnych. Rolnicy z tych terenów korzystali również ze znaczących kredytów inwestycyjnych na rozwój swojej działalności. Jednakże tak jak i resztę kraju Wielkopolskę dotknęły skutki kryzysu. Był on głęboki a jego skutki doprowadziły do stanu, który nie pozwolił rolnictwu wielkopolskiemu w całym tym okresie na odzyskanie poziomu sprzed 1929 roku. Na tych terenach również kryzys dotyczył spadku cen ziemiopłodów. Spadki przychodów będące rezultatem spadków cen były dla rolnictwa wielkopolskiego katastrofą. Zawdzięczało ono swoją pozycję i swój poziom nie dobrem glebom, ale przede wszystkim odpowiednim zabiegom agrotechnicznym, nawożeniu czy nakładom inwestycyjnym. Gwałtowny spadek cen produktów rolnych był szybszy niż obniżka cen wytworów przemysłowych. Spadek cen artykułów rolnych silniej dotknął Wielkopolskę niż inne regiony kraju nie tylko, dlatego że był głębszy, lecz także, dlatego iż rolnictwo tutejsze mocniej było powiązane ze względu na swój towarowy charakter z rykiem, obiegiem pieniężnym i z kapitalistycznymi formami wymiany niż rolnictwo jakiegokolwiek innego regionu kraju. W Poznańskim gospodarstwa wielkorolne przeznaczały na sprzedaż 54,3% a małorolne 48,7% całej produkcji zbożowej. Spadek cen doprowadził do zmniejszenia dochodów rolników wielkopolskich. Dochody pochodzące z inwentarza żywego obniżyły się w okresie kryzysu o 45% z nabiału o 55% z okopowych o około 43%. Przeciętny dochód netto z 1 ha w grupie gospodarstw od 2 do 50 ha wynosił w województwach zachodnich 18 zł, gdy w kraju było to 23 zł¹⁴.

Spadek dochodowości rolnictwa zaciążył nie tylko na poziomie produkcji, spowodował nie tylko uwstecznienie, ale przyczynił się do pogorszenia sytuacji majątkowej rolników. W okresie dobrej koniunktury przed 1928 rokiem wielkopolskie gospodarstwa poważnie się zadłużyły. Struktura zadłużenia nie wyglądała zbyt korzystnie gdyż zdecydowana większość, bo aż 75% to to kredyty krótkoterminowe najwyżej oprocentowane. Rolnik, więc musiał przeznaczyć znaczną część swych dochodów na pokrycie zadłużenia. W końcu lat 1929–1930 rolnictwo wielkopolskie było zadłużone na kwotę 214 mln zł. Tak, więc rolnicy musieli spłacać swe długi w sytuacji, gdy wartość płodów rolnych stale malała. W Poznańskim na spłatę 1 ha ziemi kupionej w 1928 za sumę równą 63,3 kw a za żyto trzeba było w 1936 roku zapłacić 179 kw. Dlatego też rolnicy z terenów wielkopolski często nie byli w stanie regulować w terminie swoich zobowiązań. Trudności finansowe towarzyszyły głównie rolnikom drobnym i średniorolnym. Aby wywiązać się z ciężarów podatkowych lub zapłacić odsetki sprzedawali oni swą produkcję bezpośrednio po żniwach to znaczy wtedy, gdy ze względu na

¹³ C. Noniewicz, *Historia Gospodarcza Polski Odrodzonej*, Wydawnictwo Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2004, s. 65.

¹⁴ M. Eckert, *Gospodarka Wielkopolski w latach 1929–1939*, Wyższa Szkoła Inżynierska im. Jurija Gagarina, Zielona Góra 1983, s. 6–8.

dużą podaż ceny były najniższe. Akcja pomocy rolnictwu przeprowadzona na drodze konwersji długów rolniczych odegrała pewną rolę w zahamowaniu upadku gospodarstw wiejskich. Polityka rządu przyniosła jednak tylko częściową poprawę finansową rolnictwa wielkopolskiego, szczególnie większej własności, która pełniej korzystała z interwencyjnych zakupów zboża lub z akcji oddłużeniowej w instytucjach kredytowych¹⁵.

Na poprawieniu koniunktury skorzystały głównie duże gospodarstwa i majątki obszarnicze, drobni i średni właściciele chcąc uzyskać pieniądze potrzebna na odbudowę gospodarstw musieli nadal sprzedawać zbiory zaraz po żniwach, gdy ceny były niskie. Wychodzenie gospodarki rolnej z kryzysu znajduje swoje pokrycie w powolnym wzroście cen, produkcji i wydajności. Analizując użytkowanie gruntów można zauważyć, iż zdecydowana część ziemi przeznaczona była na grunty orne, kolejne miejsce zajmowały lasy, łąki, pastwiska i na samym końcu były tereny przeznaczone na powierzchnie sadów. W województwie poznańskim należącym do części zachodniej kraju struktura użytkowania gruntów przedstawiała się następująco: grunty orne zajmowały powierzchnie 62,2% lasy obejmowały swym zasięgiem 18,9% terenów, łąki to 7,5% inne grunty zajmowały powierzchnie 7,1% a sady to najmniejsza część zajmowanej powierzchni wynosząca zaledwie 1,2%. Ogólna powierzchnia użytkowanych gruntów w województwie poznańskim wynosiła 2567,4 tys. ha. Warto zaznaczyć, iż w okresie dwudziestolecia międzywojennego województwa w części zachodniej rozwijały się rolniczo znacznie lepiej niż pozostała część kraju. Wyniki, jakie osiągnęto w tym regionie ze zbiorów plonów były znacznie wyższe i przekraczały nawet średnią dla całego kraju a zdecydowanie najniższe wyniki w zbiorach osiągały województwa znajdujące się we Wschodniej części kraju¹⁶.

Porównując zbiory można stwierdzić, iż na przestrzeni lat w części zachodniej zdecydowanie wzrósł areal uprawy pszenicy i jęczmienia kosztem żyta i owsa. Przeciętne roczne plony w województwach zachodnich pszenicy w gospodarstwach do 50 ha wynosiły 15,2 w latach 1928–1937 a w gospodarstwach powyżej 50 ha było 18 w tym samym czasie. Zbiory jęczmienia wnosili w gospodarstwach do 50 ha 15,3 natomiast w gospodarstwach powyżej 50 ha było to 18,2. Zbiory żyta i owsa kształtowały się w gospodarstwach do 50 ha odpowiednio w wysokości 9 i 14 a w gospodarstwach powyżej 50 ha było to 15,5 oraz 17¹⁷.

4. ROZWÓJ GOSPODARSTW ROLNYCH WIELKOPOLSKI W PRL

II wojna światowa przyniosła na terenach Polski znaczące straty w ludziach oraz majątkach. Na znacznej części terenów zniszczeniu uległy zabudowania gospodarcze oraz różnego rodzaju maszyny i urządzenia służące pracy na roli.

¹⁵ M. Eckert, *Gospodarka*, dz. cyt., s. 11–14.

¹⁶ *Historia Polski w liczbach. Społeczeństwo i Gospodarka*, GUS, Warszawa 2012, s. 332.

¹⁷ Tamże, s. 337.

Według szacunków zniszczeniu uległo 8,4% majątku trwałego, co dawało 35% ogółu zniszczeń w rolnictwie. W wyniku zniszczeń nastąpił ogromny spadek produkcji rolnej roślinnej, jak i zwierzęcej. Odbudowa była związana z zasadniczymi zmianami społecznymi własnościowymi, wynikającymi ze zmiany ustroju. W sposób szczególny do wprowadzanych zmian należy zaliczyć reformę rolną i osadnictwo na Ziemiach Zachodnich i Północnych, likwidację zadłużenia wsi oraz rosnące możliwości zatrudnienia nadwyżek ludności wiejskiej poza rolnictwem¹⁸. Najpoważniejszym i najtrudniejszym problemem w początkowym okresie realizacji reformy rolnej w 1944 roku była parcelacja ziemi folwarcznej. Składały się na to trudności techniczne, brak kadry czy propaganda. W pierwszym okresie parcelacji ziemi nadzielano głównie bezrolnym i małorolnym i to w niewielkich ilościach¹⁹.

Początkowe lata nowego ustroju to również preferencje pozostawienia przez władze dotychczasowej struktury rolnictwa chłopskiego, przy czym reforma rolna doprowadziła do wzrostu gospodarstw średnich przy jednoczesnym spadku gospodarstw drobnych. Obok tych gospodarstw powstawały Państwowe Gospodarstwa Rolne, których powierzchnia obejmowała około 10% gruntów. Lata 40-te to okres, gdy zaczęto prowadzić kolektywizację gospodarstw rolnych. Pozwalała ona na włączenie rolnictwa w planowanie gospodarcze, umożliwiała regulację dochodów i konsumpcji ludności wiejskiej oraz stwarzała warunki do wzrostu produkcji rolniczej²⁰. Bezpośrednio po wojnie polityka wobec rolnictwa sprowadzała się do działań mających na celu szybką poprawę sytuacji ludności wiejskiej. Dlatego też obok wprowadzonych w 1944 roku wojennych świadczeń rzeczowych, które zatapiały okupacyjne kontyngenty państwo starało się pomóc rolnikom w odbudowie produkcji roślinnej i hodowli. Świadczenia rzeczowe uzależniano od stanu ekonomicznego gospodarstw i próbowano je równoważyć dostawami produktów przemysłowych na wieś²¹.

Reforma rolna ustanowiona dekretem z 6 września 1944 roku powoływała do istnienia Fundusz Ziemi, do którego weszły nieruchomości skarbowe oraz skonfiskowane i wywłaszczone na mocy dekretu. Celem reformy było upelnorolnienie gospodarstw karłowatych i małorolnych, tworzenie gospodarstw dla bezrolnych robotników i pracowników rolnych oraz dla dzierżawców. Na cele reformy rolnej przeznaczono takie nieruchomości ziemskie, które były własnością Skarbu Państwa oraz były w posiadaniu obywateli Rzeszy Niemieckiej bądź też obywateli polskich narodowości niemieckiej czy też były to majątki rolne posiadające 100 ha powierzchni w tym 50 ha użytków rolnych a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego o powierzchni 100 ha niezależnie od wielkości użytków

¹⁸ J. Kaliński (red.), *Historia Gospodarcza Polski 1939–1989*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 1996, s. 127–128.

¹⁹ A. Jezierski, *Historia Gospodarcza Polski Ludowej 1944–1968*, PWN, Warszawa 1971, s. 86–87.

²⁰ Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka Gospodarcza II RP i PRL*, PWN, Warszawa 1995, s. 119–120.

²¹ J. Kaliński, *Historia Gospodarcza Polski Ludowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005, s. 37.

rolnych. Zachodnie województwa były bardziej rozwinięte gospodarczo, na tych terenach występowały wykwalifikowani robotnicy rolni, występowało tutaj również wiele gospodarstw poniemieckich. Pod koniec lat 40 na ziemiach zachodnich na 4 mln ha użytków rolnych gospodarowało ok. 600 tys. rodzin. Z ogólnej liczby 2501,3 tys. gospodarstw rolnych z reformy skorzystało w granicach 40%. Powstało 814 tys. Nowych gospodarstw rolnych a średni nadział wynosił 5,7 ha²².

W 1950 roku znacząca większość gospodarstw indywidualny to gospodarstwa średnie mające 5–20 ha powierzchni, jednakże cały czas sporą liczbę gospodarstw stanowili rolnicy mali posiadający mniej niż 5 ha gruntów. Tak, więc w produkcji rolnej głównym producentem były gospodarstwa średnie, natomiast z punktu widzenia struktury społecznej nadal dominowały gospodarstwa małe, niepełnorolne. Reforma rolna oraz średnia wielkość gospodarstw na wsi wpłynęły na zmniejszenie się towarowości rolnictwa. W 1950 roku towarowa produkcja rolna stanowił ok. 30% produkcji globalnej oraz 54,1% produkcji końcowej w gospodarstwach indywidualnych, 50,7% w spółdzielniach produkcyjnych i 70,5% w PGR. Niska towarowość gospodarstw indywidualnych spowodowała, że wzrost produkcji nie był proporcjonalny do wzrostu dostaw artykułów rolniczych dla ludności nierolniczej²³.

Ważnym czynnikiem prowadzącym do przemian rolnictwie miało być dążenie do jego uspołecznienia oraz kolektywizacja, która w swej istocie miała być dobrowolna jednakże dochodziło do stosowania praktyk przymusu ekonomicznego bądź też administracyjnego podczas procesu kolektywizacji gospodarstw. Przy podziale środków produkcji rolnictwo chłopskie napotykało na różnego rodzaju przeszkody i dyskryminację, gospodarstwa te ponosiły znaczące obciążenia podatkowe i dostawy obowiązkowe wprowadzone na początku lat 50-tych. Wobec braku inwestycji i postępującej dekapitalizacji majątku trwałego, został zahamowany rozwój rolnictwa indywidualnego a w latach 1951–1953 nastąpił spadek produkcji, czego nie były w stanie wyrównać gospodarstwa państwowe i spółdzielcze, które cierpiały na brak fachowców, zły system zarządzania oraz braki w środkach produkcji. Tak, więc o produkcji rolnej w znaczącej mierze decydował sektor chłopski, który skupiał w swym ręku 77,3% użytków rolnych, z czego dostarczał 80,7% produktów a gospodarstwa państwowe posiadające 13,5% użytków rolnych wytwarzały 11,1%, spółdzielnie na 9,2% użytków wytwarzały 8,2% produkcji rolnej. W 1951 roku produkcja rolna spadła do poziomu 92,8% W stosunku do roku poprzedniego i dopiero w 1954r. wróciła do poziomu z 1950r. Sytuacja w rolnictwie poprawiła się dopiero w 1954r., polepszył się stan zaopatrzenia rolnictwa w środki produkcji, nastąpił wzrost inwestycji jednakże zmiany te były zbyt słabe, aby zapewnić znaczącą poprawę sytuacji ekonomicznej gospodarstw chłopskich²⁴.

²² A. Jezierski, B. Petz, *Historia Gospodarcza Polski Ludowej 1944–1975*, PWN, Warszawa 1980, s. 93–99.

²³ Tamże, s. 196–197.

²⁴ J. Kaliński (red.), *Historia Gospodarcza Polski 1939–1989*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 1996, s. 130–131.

Początkowa faza lat pięćdziesiątych to okres prowadzenia takich działań inwestycyjnych przez państwo, które prowadziły do dyskryminacji rolnictwa. Ustawą z czerwca 1950 r. podniesiono podatki gruntowe głównie kosztem największych i najbardziej produktywnych gospodarstw a w 1952 r. wprowadzono ponowne dostawy obowiązkowe produktów rolnych, dzięki którym spodziewano się poprawić zły stan zaopatrzenia w miastach²⁵. Pewne ożywienie zaczyna się w połowie lat pięćdziesiątych, kiedy to zaczynają wzrastać nakłady inwestycyjne w rolnictwie, poprawia się zaopatrzenie wsi w maszyny i urządzenia a także wzrasta pomoc kredytowa państwa dla mieszkańców wsi. Należy zauważyć, iż mimo zachodzących zmian i zmniejszenia dostaw obowiązkowych sytuacja ekonomiczna większej części gospodarstw chłopskich nie uległa zmianie. Warto wspomnieć, iż w latach 1949–1955 przyrost ludności polskiej wynosił około pół miliona ludzi rocznie. Tak, więc utrzymanie dotychczasowego poziomu spożycia wymagało wzrostu globalnej produkcji gospodarki chłopskiej o blisko 2% rocznie. Natomiast rzeczywisty przeciętny przyrost wartości tej produkcji wynosił tylko około 1% rocznie. Zbyt słaby wzrost produkcji rolnej powodował konieczność importu artykułów rolnych²⁶. W 1956 roku władze państwa zdecydowały o odejściu od przymusowej kolektywizacji a istniejącym spółdzielniom umożliwiono rozwój. Powoli zaczęto podnosić ceny skupu nastąpiła również polepszeniu sytuacja podatkowa na korzyść rolników. Poprawie uległy również warunki dostępu do kredytów bankowych dla gospodarstw indywidualnych. Zmiany wprowadzane w połowie lat 50. dawały impuls do rozwoju rolnictwa, gospodarstwa uspołecznione miały przejść na rozrachunek gospodarczy w celu zwiększenia ich efektywności oraz likwidacji deficytu. Efekty zmian było widać dość szybko. Produkcja gospodarstw chłopskich zwiększyła się o 25% a towarowa o 36%. W tym okresie nastąpił wzrost wartości brutto środków trwałych w rolnictwie o ok. 50%. Jednak pomimo poprawy sytuacji w rolnictwie, ulepszeniu stanu technicznego wyposażenia gospodarstw rolnych popyt na przemysłowe środki produkcji przy danych cenach przewyższała znacząco ich podaż. Końcówka lat 50. to zahamowanie wzrostu zaopatrzenia rolnictwa w środki produkcji. Niewystarczająca dla całego rolnictwa podaż środków produkcji doprowadziła do wspierania gospodarstw uspołecznionych głównie PGR-ów, choć osiągały one wyniki gorsze od gospodarstw indywidualnych. Zaczęły spadać dochody gospodarstw indywidualnych, nastąpił proces odpływu młodzieży ze wsi, co powodowało starzenie się ludności wiejskiej. Spadało tempo wzrostu produkcji rolniczej, jej roczny wzrost w latach 1956–1960 wynosił 3,7% w następnym pięcioleciu 2,9% a w latach 1966–1970 tylko 1,8%. Taka sytuacja prowadziła do dysproporcji między podażą i popytem na artykuły rolnicze. Niedostatek żywności prowadził do powstawania napięć społecznych. Nastąpiła sytuacja wymagająca wprowadzenia zasadniczych zmian

²⁵ Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka Gospodarcza II RP i PRL*, PWN, Warszawa 1995, s. 266–267.

²⁶ A. Jezierski, B. Petz, *Historia Gospodarcza Polski Ludowej 1944–1985*, PWN, Warszawa 1980, s. 215–216.

w polityce rolnej, przyspieszającej rozwój rolnictwa²⁷. Ważnym elementem polityki rolnej lat pięćdziesiątych były kółka rolnicze. Początkowo były one w znacznym stopniu organizacjami samorządowymi. Jednak dość szybko znalazły się w dyspozycji państwa głównie za pośrednictwem Funduszu Rozwoju Rolnictwa. Kółka rolnicze wyposażone w sprzęt i maszyny państwowe miały na celu wspomaganie sektora chłopskiego, a w dłuższej perspektywie miały doprowadzić do przebudowy ustroju rolnego w Polsce. Gospodarstwa chłopskie słabo zmechanizowane chętnie korzystały z pomocy kółek rolniczych. Organizacja oparta była na zasadzie dobrowolności, z jej usług korzystali także chłopi niezrzeszeni. W 1968 roku kółka rolnicze funkcjonowały już w 87% wsi i zrzeszały 54% rolników²⁸.

Rolnictwo i polityka rolna lat siedemdziesiątych tworzyła się pod wpływem niezaspokojonych potrzeb żywnościowych społeczeństwa. Problem ten postanowiono rozwiązać przez stworzenie kompleksu gospodarki żywnościowej obejmującej rolnictwo i przemysł. Polityka rolna w latach siedemdziesiątych miała trzy główne zadania: po pierwsze pobudzenie wzrostu produkcji rolnej w celu osiągnięcia trwałej samowystarczalności żywnościowej kraju oraz wzrostu eksportu produktów rolnych, po drugie rozwiązanie socjalnych problemów na wsi i po trzecie stworzenie warunków do stopniowej technicznej i ekonomicznej przebudowy rolnictwa. Podstawą polityki rolnej miało być rozszerzenie stosunków rynkowych i wykorzystanie bodźców wzrostu produkcji. Zakładano również silniejsze powiązanie rolnictwa polskiego z rynkiem światowym przez zwiększenie eksportu rolno-spożywczego, które spodziewano się osiągnąć dzięki importowi nowych technologii i urzędzeń dla przemysłu spożywczego. W latach 1971–1972 nastąpiła podwyżka cen skupu o 16% przy jednoznacznym zamrożeniu cen środków produkcji, co znacząco zwiększyło jej opłacalność. W 1972 roku zostały zniesione dostawy obowiązkowe, które obciążały rolników oraz zniesiono progresję podatkową. Nastąpiła poprawa techniczna rolnictwa, co podniosło wydajność w sektorze rolnym. Produkcja rolna w latach 1971–74 wzrastała bardzo szybko w tempie o 3,8% średnio rocznie, osiągając w 1975 roku poziom o 19,4% wyższy od stanu w 1970 r. W gospodarce chłopskiej wartość środków trwałych w latach 1970–74 wzrosła o 15% a w PGR zwiększyła się o 35% natomiast w spółdzielniach produkcyjnych o 66%. Tak, więc korzysta dla wsi polityka rolna w latach siedemdziesiątych przyniosła dobre i szybkie rezultaty poprawy w rolnictwie i to po raz pierwszy od lat 50.²⁹

W rozwoju rolnictwa lat 80 – tych punktem wyjścia miał być wzrost produkcji rolnej, zapewniający systematyczną poprawę wyżywienia zarówno pod względem ilościowym jak i jakościowym. Początkowo nakłady na gospodarkę chłopską rosły szybko i przekroczyły w 1984 roku o 20% poziom z 1980 roku. Były też większe od inwestycji w rolnictwo uspołecznione, które utrzymywały się na poziomie

²⁷ J. Kaliński (red.), *Historia Gospodarcza Polski 1939–1989*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 1996, s. 132–133.

²⁸ J. Skodlarski, *Zarys historii gospodarczej Polski*, PWN, Warszawa 2000, s. 443–444.

²⁹ J. Kaliński, *Historia Gospodarcza Polski 1939–1989*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 1996, s. 133–135.

2/3 wolumenu z początku dekady. Lata 80. to również spadek tempa wzrostu nakładów inwestycyjnych na rolnictwo. O ile w latach 1982–1984 zwiększyły się one o 50% tak w latach 1985–88 tylko o 7%. Jediną dziedziną, w której nastąpiła poprawa zaopatrzenia rolnictwa były to dostawy maszyn i urządzeń. Mimo zwiększenia dostaw, wartość sprzętu będącego w eksploatacji niewiele się zwiększyła, ponieważ ok. 80% dostaw przeznaczonych było na odnowę sprzętu już wyeksploatowanego. W takich to warunkach produkcja rolna zwiększyła się w latach 1980–1988 o 15% głównie w pierwszej dekadzie. Wzrost produkcji w sektorze prywatnym był wyższy o 17%, niż w lepiej wyposażonym rolnictwie społecznym gdzie wyniósł 9%³⁰. W 1982 r. uchwalony został trzyletni plan wyjścia z kryzysu na lata 1982–1985. Założone w planie nakłady inwestycyjne na sektor gospodarki żywnościowej miały stanowić 30% ogółu nakładów. Wobec utrzymania priorytetu dla przemysłu ciężkiego, program inwestycyjny w rolnictwie wykonano w przybliżeniu w 50% i to w sektorze państwowym. Najmniej produkcja rolna wzrosła o 9,8% osiągając poziom sprzed kryzysu. Zmiana relacji cen w 1982 roku spowodowała wzrost parytetu do 108%. W 1985 r. parytet dochodów ludności rolniczej ponownie się obniżył do 89,1%. W 1989 roku wzrósł on, do 104% lecz już w 1990 roku spadł do 69%³¹. Badając użytkowanie gruntów w latach 1950–1980 można zauważyć, iż zdecydowana część ziemi przeznaczona była na grunty orne, kolejne miejsce zajmowały lasy, łąki, pastwiska i na samym końcu były tereny przeznaczone na powierzchnie sadów. Mimo iż grunty orne cały czas zajmowały największy obszar to jednak ich powierzchnia powoli malała i gdy w 1950 roku wynosiła 51,3 to już w roku 1980 było to 46,8. Podobne spadki dotknęły sady, które zajmowały w 1950 roku 1 a w 1980 było to już 0,9. Utrata powierzchni dotyczyła również lasów oraz pastwisk. Wzrost odnotowano tylko w przypadku łąk gdzie w 1950 roku było to 7,7 a w 1980 już 8³². Patrząc na zbiory w okresie 1946–1980 można stwierdzić, iż w tym okresie części wzrósł areal uprawy pszenicy i buraka cukrowego kosztem żyta i owsa. Przeciętne roczne liczone w kwintalach z hektara plony pszenicy zwiększyły się z 8,8 w latach 1946 roku do 28,7 w latach 1971–1980, buraków cukrowych z 176 do 294 żyta z 9 do 22,4 oraz owsa z 9,2 do 23,7³³.

5. PODSUMOWANIE

W rozwoju gospodarczym ziem pod koniec XIX wieku nastąpił postęp, którego główną przyczyną były przemiany zachodzące w rolnictwie. Uwłaszczenie chłopów nastąpiło: w zaborze rosyjskim w roku 1864 a w zaborze pruskim

³⁰ Tamże, s. 136–144.

³¹ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Dzieje gospodarcze Polski w zarysie do 1989 roku*, Key Text, Warszawa 1994, s. 235.

³² *Historia Polski w liczbach. Społeczeństwo i Gospodarka*, GUS Warszawa 2012, s. 347.

³³ Tamże, s. 350.

w latach 1811–1850. Rozwój rolnictwa i postęp w uzyskiwaniu plonów był możliwy dzięki wprowadzeniu maszyn i narzędzi rolniczych oraz zastosowaniu nowych metod pracy. Najpomyślniej rozwijało się rolnictwo na terenie zaboru pruskiego, gdzie wprowadzano zmiany gwarantujące wydajność upraw. Szybko rozwijał się przemysł spożywczy a dla potrzeb rolnictwa powstały fabryki maszyn rolniczych. W zaborze rosyjskim rolnictwo było mało wydajne a niekiedy i zacofane. Po uwłaszczeniu wzrosło zapotrzebowanie na artykuły przemysłowe na wsi, jednocześnie wieś dostarczała dla przemysłu coraz więcej siły roboczej, ponieważ uwłaszczenie nie objęło chłopów bezrolnych. Najbardziej rozwiniętą gospodarczo częścią ziem polskich były Górnny Śląsk i Wielkopolska w zaborze pruskim oraz Zagłębie Dąbrowskie i okręg łódzki w zaborze rosyjskim.

Zniszczenie rolnictwa dokonane podczas wojny doprowadziło do niedostatecznych dostaw żywności na rynek i zapewniało zbyt całej produkcji rolniczej po dość korzystnych cenach. Początkowa faza lat dwudziestych to okres, w którym popyt na artykuły rolne wyprzedza znacząco podaż. Jednakże hiperinflacja z 1923 roku doprowadziła do dezorganizacji rynku rolnego przekreślając tym samym możliwość stosowania w gospodarstwach rolnych rachunku ekonomicznego. Stabilizacja pieniądza dokonana dzięki reformom Grabskiego przywróciła zaufanie do polskiej waluty i wydawała się początkowo dla rolników korzystna. Szybko jednak doszło do rozczarowania gdyż już w 1925 roku następuje poinflacyjna recesja, która w bolesny sposób dotknęła rolnictwo. Podaż wyprzedziła popyt ze wszystkimi ujemnymi konsekwencjami dla producentów żywności. W tym okresie nastąpił spadek cen i zmniejszenie eksportu.

Lata 1944–1989 to czas, gdy po okresie radykalnych zmian we własnościowej strukturze rolnictwa oraz w strukturze gospodarstw rolnych zawiązanych z reforma rolna i osadnictwem na Ziemiach Zachodnich i Północnych nastąpił czas niewielkich zmian z pewną tendencją wzrostu gospodarki społecznej kosztem prywatnej o gospodarka indywidualna pozostała poważnie rozdrobniona. Mimo iż w latach 1950–1989 to okres niekonsekwentnej polityki rolnej to produkcja w sektorze rolniczym zwiększyła się dwukrotnie. Pewne korzystne zmiany zaszły w strukturze zasiewów oraz wysokości plonów. Wzrósł areal uprawy pszenicy i buraków cukrowych kosztem żyta i ziemniaków. Oznacza to wyraźny wzrost plonów jednakże były one nadal dużo niższe w porównaniu z Europą Zachodnią.

BIBLIOGRAFIA

A. Książki i Artykuły

- Eckert M., *Gospodarka Wielkopolski w latach 1929–1939*, Wyższa Szkoła Inżynierska im. Jurija Gagarina, Zielona Góra 1983.
- Jezierski A., *Historia Gospodarcza Polski Ludowej 1944–1968*, PWN, Warszawa 1971.
- Jezierski A., Leszczyńska C., *Historia Gospodarcza Polski*, Key Tex, Warszawa 2010.
- Jezierski A., Petz B., *Historia Gospodarcza Polski Ludowej 1944–1975*, PWN, Warszawa 1980.

- Jezierski A., Petz B., *Historia Gospodarcza Polski Ludowej 1944–1985*, PWN, Warszawa 1980.
- Kaliński J., *Historia Gospodarcza Polski Ludowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005.
- Kaliński J. (red.), *Historia Gospodarcza Polski 1939–1989*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 1996.
- Landau Z. Roszkowski W., *Polityka Gospodarcza II RP i PRL*, PWN, Warszawa 1995.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Zarys Historii Gospodarczej Polski 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Noniewicz C., *Historia Gospodarcza Polski Odrodzonej*, Wydawnictwo Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2004.
- Rusiński W., *Rozwój Gospodarczy Ziem Polskich w zarysie*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.
- Rusiński W., *Zarys Historii Gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych*, PWN, Warszawa 1986.
- Skodlarski J., *Zarys historii gospodarczej Polski*, PWN, Warszawa 2000.

Materiały źródłowe i statystyczne

- *Historia Polski w liczbach*. T. 2, Gospodarka, GUS, Warszawa 2006.
- *Historia Polski w liczbach*. *Spółczesność i Gospodarka*, GUS, Warszawa 2012.

GREATER AGRICULTURE IN THE YEARS PRECEDING THE THIRD REPUBLIC (1772–1989) – CHANGES IN ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE

Summary: Wielkopolska is now a major agricultural region in Poland with a large inventory of land. Although the natural conditions do not differ from the average in the country, in large part household level, measured performance, technical equipment or agricultural culture par with European standards. The advanced degree of organic food production and high yields of crops and the optimal size of livestock populations, invest region at the forefront provinces. The purpose of this study was to investigate changes and economic and administrative transformations in the field of economy for the years 1772–1989 and to present the changes taking place in the agriculture of the region and in land use in Wielkopolska over the years 1772–1989.

Key words: agriculture Greater, economic and administrative changes.

*Mgr Marcin Kościelniak
doktorant na Wydziale Ekonomii
Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu
e-mail: marcinek-66@o2.pl*